

शिवसूत्र-विमर्श

काश्मीर शैवदर्शन के आद्य-आचार्य श्री वसुगुप्त के
शिवसूत्रों की नवीनतम हिन्दी व्याख्या

आशीर्वाद

शैवाचार्य श्रीस्वामी लक्ष्मणजू

व्याख्याकार

जानकीनाथ कौल 'कमल'

मोतीलाल बनारसीदास

दिल्ली, मुम्बई, चेन्नई, कोलकाता, बंगलौर,
वाराणसी, पुणे, पटना

शिवसूत्र

प्रथम विकास

सूत्र	पृष्ठ
१. चैतन्यमात्मा ।	१
२. ज्ञानं बन्धः ।	२
३. योनिवर्गः कलाशरीरम् ।	३
४. ज्ञानाधिष्ठानं मातृका ।	३
५. उद्यमो भैरवः ।	३
६. शक्तिचक्रसंधाने विश्वसंहारः ।	५
७. जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तभेदे तुर्यामोगसंभवः ।	५
८. ज्ञानं जाग्रत् ।	६
९. स्वप्नो विकल्पाः ।	६
१०. अविवेको मायासोषुप्तम् ।	६
११. त्रितयभोक्ता वीरेशः ।	७
१२. विस्मयो योगभूमिकाः ।	७
१३. इच्छाशक्तिरुमा कुमारी ।	८
१४. दृश्यं शरीरम् ।	८
१५. हृदये चित्तसंघट्टादिदृश्यस्वापदर्शनम् ।	९
१६. शुद्धतत्त्वसंधानाद्वाज्पशुशक्तिः ।	१०
१७. चित्तं आत्मज्ञानम् ।	११
१८. लोकानन्दः समाधिसुखम् ।	११
१९. शक्तिसंधाने शरीरोत्पत्तिः ।	११
२०. भूतसंधान-भूतपृथक्त्व-विश्वसंघट्टाः ।	१२
२१. शुद्धविद्योदयाच्चक्रेशत्वसिद्धिः ।	१३
२२. महाह्रदानुसंधानान्मन्त्रवीर्यानुभावः ।	१३

द्वितीय विकास

१. चित्तं मन्त्रः ।	१४
२. प्रयत्नः साधकः ।	१४
३. विद्याशरीरसत्ता मन्त्ररहस्यम् ।	१५
४. गर्भे चित्तविकासोऽविशिष्टविद्यास्वप्नः ।	१७

सूत्र	पृष्ठ
५. विद्यासमुत्थाने स्वाभाविके क्षेत्री शिवावस्था ।	१८
६. गुरुपायः ।	२०
७. मातृकाचक्रसंज्ञाः ।	२०
८. शरीरं हविः ।	२१
९. ज्ञानमन्नम् ।	२२
१०. विद्यासंहारे तदुत्पत्तिदर्शनम् ।	२३

तृतीय विकास

१. आत्मा चित्तम् ।	२४
२. ज्ञानं बन्धः ।	२५
३. कलादीनां तत्त्वानामविवेको माया ।	२५
४. शरीरे संहारः कलानाम् ।	२७
५. नाडीसंहार-भूतजय-भूतकैवल्य-भूतपृथक्त्वानि ।	२९
६. मोहावरणात् सिद्धिः ।	३१
७. मोहजयादनन्ताभोगात् सहजविद्याजयः ।	३३
८. ज्ञानात् द्वितीयकरः ।	३४
९. नर्तक आत्मा ।	३४
१०. रङ्गोऽन्तरात्मा ।	३५
११. प्रेक्षकाणीन्द्रियाणि ।	३५
१२. शीवशात् सत्त्वसिद्धिः ।	३५
१३. सिद्धः स्वतन्त्रभावः ।	३६
१४. यथा तत्र तथान्यत्र	३७
१५. बीजावधानम् ।	३७
१६. आसनस्थः सुखं हृदे निमज्जति ।	३८
१७. स्वमात्रानिर्माणभाषादयति ।	३९
१८. विद्याऽविनाशो जन्मविनाशः ।	३९
१९. कवर्गादिषु माहेस्वर्यासाः पशुमातरः ।	४०
२०. त्रिषु चतुर्थं तैलवदासेष्यम् ।	४०
२१. मन्त्रः स्वचित्तेन प्रविशेत् ।	४१
२२. प्राणसमाचारे समदर्शनम् ।	४२
२३. मध्येज्वरप्रसवः ।	४२
२४. मात्रास्वप्रत्ययसंधाने नष्टस्य पुनरुत्थानम् ।	४३
२५. शिवतुल्यो जायते ।	४६
२६. शरीरवृत्तिव्रतम् ।	४७

पृष्ठ	पृष्ठ
२७. कथा जपः	४९
२८. ज्ञानमात्मज्ञानम् ।	५०
२९. योऽविवक्ष्यो ज्ञाहेतुष्वच ।	५०
३०. स्वशक्तिप्रचयोऽस्य विद्वत् ।	५१
३१. स्थितिलयी ।	५२
३२. तत्प्रवृत्तावप्यनिरासः संवेत्तृभावात् ।	५३
३३. सुखदुःखयोर्बहिर्भननम् ।	५४
३४. तद्विमुक्तस्तु केवली ।	५६
३५. मोहप्रतिसंहतस्तु कर्मात्मा ।	५६
३६. भेदतिरस्कारे सर्गन्तिरकर्मत्वम् ।	५७
३७. करणशक्तिः स्वतोऽनुभवात् ।	५८
३८. त्रिपदाष्टनृप्राणनम् ।	५९
३९. चित्तस्थितिवञ्छरोरकरणबाह्येषु ।	६०
४०. अभिलाषाद्विर्गतिः संवाह्यस्य ।	६५
४१. तदारुढप्रमितेस्तत्क्षयाज्जीवसंक्षयः ।	६६
४२. भूतकञ्चुकोतदा विमुक्तो भूयः पतिसमः परः ।	६७
४३. नैसर्गिकः प्राणमन्बन्धः ।	६८
४४. नासिकान्तर्मध्यसंयमात् किमत्र सव्यापसव्यसौषुम्नेषु ।	६९
४५. भूयः स्यात् प्रतिमौलनम् ।	७०